

67. Чокан Валиханов Избранные произведения / Сост.: Мажитов С. Ф., Анес Г. К., Валиханов Э. Ж. – Алматы: Изд-во "Арыс", 2009.

УДК:81`373.43

Сапарбаева А.А., ОмМУнун окутуучусу, аспирант

Сапарбаева А.А., преподаватель ОмГУ, аспирант

Иран-семит концепттеринин кыргыз тилиндеги орду
Место ирано-семитских концептов в кыргызском языке
The role of iran-semit concepts in Kyrgyz language

Бул макалада тил, тилдин өнүгүүсү, чыгыш тилдеринен кыргыз тилине ар тараптуу тийгизген таасири каралат. Иран –семит сөздөрүнүн кыргыз тилинин өнүгүшүнө тийгизген таасирине өзгөчө көңүл бурулат.

Түйүндү сөздөр: *тил, неологизм, диалект, лингвистика, транслитерация*

В статье рассматриваются факторы разностороннего влияния восточных языков на кыргызский язык. Особое внимание уделяется анализу значения ирано-семитских слов на развитие кыргызского языка.

Ключевые слова: *язык, неологизм, диалект, лингвистика, транслитерация.*

This article deals with language, language development, multisided influences factors of eastern languages to development of Kyrgyz language.

Key words: *language, borrowed words (neologisms), dialect, linguistics, transliteration.*

Тил – бул феномендүү көрүнүш. Адамзат учугун улап келаткан ар бир муун тилди жөн гана пайдаланбастан, аны байытып, өнүктүрүп, ошонун антыйжасында коомдук өнүгүүгө, деги эле цивилизацияга таасир этип келген. Тилди иликтөөгө өзүн арнаган адам анын сыр экендигин жакшы түшүнөт. Бул сыр канчалык терең болсо, ал жөнүндө ошончолук көөри сөз кылууга болот. Сыр өзү тууралуу өзү айтат. Адам баласынын учкул кыялы тилдин ушул сырын ачууга эбак эле далалаттанып, анын натыйжасында Байыркы Грецияда эки негизги багытты көздөгөн эки мектеп – Платон менен Демокриттин мектептери пайда болгондугу маалым.

Байыркы философтор менен филологдордун баалуу лингвистикалык идеялары болгондугуна карабастан, тил илими илим катары XIXкылымда гана калыптанды. Ошондон бери жүргүзүлүп келаткан илимий изилдөөлөр тил табиятын ар тараптуу изилдеп, тилдерди ар тараптуу классификациялоого жетишти. Бүгүн дүйнөдө 7 миңден ашуун тил бар деп эсептелет да, алардын тектештиги, жакындык даражасы белгилүү бир деңгээлде аныкталса да, талаштуу жагдайлар аз эмес, анткени тилдердин бири бири менен болгон карым-катышы түрдүү доорлордо түрдүүчө жүрүп, бири бирин байытуучу, өнүктүрүү же болбосо үстөмдүк кылуу аркылуу

жоготуу менен да шартталган. Ошондой карым-катыштын натыйжасында тилдердин бири бирине болгон таасирин изилдөө – бүгүнкү лингвистиканын бир топ кызыктуу, ары татаал милдети.

Тилдик карым-катыштын кыл учунда, албетте, адам турат. Тигил же бул тил эне тили болгон адамзат өкүлдөрү башка тилди өздөштүрүү аркылуу өз тилин байытышы, бир жагынан табигый көрүнүш болсо да, экинчи жагынан, канчалык деогээлде жана даражада таасир эте алышы уникалдуу көрүнүш. Кыргыз тили түрк тилдеринин өкүлү катары тектеш түрк тилдери менен гана эмес, алар аркылуу же түздөн түз башка тилдер менен да карым-катышта тураарын азыркы кыргыз тилинин лексикалык кору көрсөтүп турат. Анын ушундай карым-катышын же тилдик байланыштарын изилдөөдө иран-семит тилдеринин ордун, бул тилдердин кыргыз тилине тийгизген таасирин, кыргыздардын менталдык дүйнөсүн байытуудагы ролун иликтөө бүгүнкү кыргыз тили илими үчүн абдан маанилүү.

Буга чейин иран, араб, семит, санскрит, фарсы (перс), түрк тилдеринен кирген сөздөр неологизм катары изилденген жана бул тилдерден кирген паремиялар, сөздөр, сөз айкаштары жөнүндө бир катар эмгектер жарык көрүп, диссертациялар корголгон, монографиялар, илимий макалалар басылып чыккан. Иран-семит тилдерин кыргыз тили менен салыштыруу же сыпаттоо жаатындагы эмгектер дээрлик жокко эсе. Бирок, бул тилдерди изилдөө же орус тили менен салыштыруу боюнча Г.Ш.Шарбатовдун «Семитские языки» (М., 1963), В.П. Старининдин «Структура семитского слова» (М., 1963), А.М. Газов-Гинзбергдин «Символизм прасемитской флексии» (М., 1974), А.Ю. Милитаревдун «Развитие взглядов на семитский корень» (В кн.: Восточное языкознание. М., 1976), С.С. Майзелдин «Пути развития корневого фонда семитских языков» (отв. ред., составитель, автор вступительной статьи и дополнений А.Ю.Милитарев. М., 1983), Б.М. Гранденин «Введение в сравнительное изучение семитских языков» (М., 1972; 2-е изд. М., 1998), Н.В. Юшмановдун «Избранные труды. Работы по обшей фонетике, семитологии и арабской классической морфологии» (М., 1998) сыяктуу эмгектерин атоого болот. Аталган эмгектер иран-семит концепттеринин азыркы кыргыз тилиндеги ордун аныктоодо зор өбөлгө боло алат. Д.И. Эдельмандын «Сравнительная грамматика восточноиранских языков» (М. 1977) аттуу эмгеги иран-семит тилдеринин тарыхына, грамматикасын, фонетикасын, лексикасын жана аталган тилдин колдонулушун, өнүгүшүн изилдөөгө арналган. Ал эми В.С.Расторгуев менен Д.И.Эдельмандын «Опыт историко-типологического исследования иранских языков» (том 1.-М.,1975) аттуу эмгегинде иран тилдер тобуна кирген тилдердин тарыхын изилдөөчү булактар, бул тилдердин көп кылымдык тарыхы, ар түрдүү тилдик байланыштары бир топ кеңири изилдөөгө алынган, мындан иран тилдеринин байланышы *индоарий, түрк, семит, иберий-кавказ, дравидий*, ал эми азыркы мезгилде орус, батыш европа тилдери менен байланышта экендигин көрүүгө болот.

Ошондой эле Р.Сопоев менен Ш.Авезметовдун «Узбек тилидаги арабча ва фарсча сузлар лугати» (Ташкент, 1996) аттуу өзбек тилинде жарык көргөн сөздүгү араб жана перс тилдеринен өзбек тилине кирген сөздөрдүн, сөз айкаштарынын маанисин чечмелөөдө, колдонулуу өзгөчөлүктөрүн түшүнүүдө чоё жардам берет. Иран-семит тилдеринин орус тили, өзбек тили менен болгон байланышы аркылуу бул тилдерден жалпы эле түркий тилдер тарабынан өздөштүрүлгөн сөздөрдү иликтөөдө Б.Орузбаева менен Б.Сагынбаеванын «Лингвистикалык терминдердин кыргызча-

түркчө, түркчө -кыргызча сөздүгү” (Б., 2004) да тема боюнча изилдөө жүргүзүүдө абдан пайдалуу болду. Бул сөздүктө негизинен терминдерге басым жасалган, эки тилдеги терминдердин бир тилден экинчи тилге берилиши же котормосу адекваттуу берилген.

Тарыхый жактан изилдөөдө “тил” жана “диалект” түшүнүктөрү бири-бири менен диалектикалык жактан байланышта каралат. Тарыхый көз караш боюнча иран тилдери тобуна кирген тилдердин баарысы иран тилинин диалектиси катары эсептелет. Ошол эле мезгилде дээрлик бардык иран тилдери байыркысы да, жааысы да, ар түрдүү диалектилерге бөлүнөт, белгилүү тарыхый-маданий шарттарда булардын ар бири өзүнчө тил болуп жашаса да, түпкү теги диалектилерге барып такалат.

Жогоруда аталган авторлордун эмгектерин иликтөө көрсөткөндөй, чыгыш тилдеринин кыргыз менталдык дүйнөсүнө кошкон салымы толук жана ар тараптуу изилдене электигине ынанууга болот. Бул төмөнкүдөй факторлор менен шартталган:

- *биринчиден*, чыгыш тилдеринин Орто Азиядагы түрк тилдерине, анын ичинде кыргыз тилине транслитерация жолу менен бөтөн сөз катары же неологизм катары кирип, өзүнчө бир мааниге ээ болуп, тилдик каражат катарында казак, кыргыз, өзбек тилдеринде айрым учурларда синоним, антоним катары же болбосо интонациясы, айтылышы боюнча бири-биринен айырмаланып колдонулуп келе жаткандыгы жана ушул сөздөрдүн түпкү теги кайсы тилге, элге таандык экендигин так, айкын эместиги;

- *экинчиден*, улуттук менталитет, тилдик дүйнө сүрөтү, этностук менталитеттин калыптануусу, өнүгүү жана байуу булактары сыяктуу маселелер изилденүүгө муктаждыгы;

- *үчүнчүдөн*, иран-семит концепттеринин кыргыз менталдык дүйнөсүн байытуудагы ролун жана ордун аныктоо, этностук жана маданий баалуулуктарды талдоо зарылдыгы;

- *төртүнчүдөн*, кыргыз тилинин семасиологиялык базасын нукура түрк сөздөрү гана түзбөстөн, орус, кытай, араб, перс, моёгол, компоненттери да кеңири болгон.

Мисалы, Октябрь революциясына чейинки мезгилде кыргыз тилинде араб-перс, түрк, моёгол, кытай компоненттери колдонулуп келсе, Октябрь революциясынан кийин кыргыз тили өтө чоё өзгөрүүлөгө душар болгон, б.а. орус тили аркылуу түрдүү багыттагы терминдер, топонимдер ж.б. кирген.

Ушул сыяктуу тарыхый тилдик процесстерден улам иран семит тилдеринен кирген сөздөр айрым бир адамдар үчүн эскирген сөздөр катары кабыл алышкан. Ал эми тескерисинче Кубатбек Жусубалиевдин “Муздак дубалдар” чыгармасын окугандан кийин иран семит концепттеринин кыргыз тилиндеги орду чоё экендигине ынанасыз.

Адабияттар:

1. Газов-Гинзберг А.М. «Символизм прасемитской флексии» (М., 1974),
2. Гранде Б.М. «Введение в сравнительное изучение семитских языков» (М., 1972; 2-е изд. М., 1998)
3. Майзел С.С. «Пути развития корневого фонда семитских языков» (отв. ред., составитель, автор вступительной статьи и дополнений А.Ю.Милитарев. М., 1983)
4. Милитарев А.Ю. «Развитие взглядов на семитский корень» (В кн.: Восточное языкознание. М., 1976),

5. Орузбаева Б., Б.Сагынбаева “Лингвистикалык терминдердин кыргызча-түркчө, түркчө -кыргызча сөздүгү” (Б., 2004)
6. Расторгуев В.С., Д.И.Эдельман «Опыт историко-типологического исследования
7. Сопоев Р., Ш.Авезметов “Узбек тилидаги арабча ва фарсча сузлар лугати» (Ташкент, 1996)
8. Старинин В.П. «Структура семитского слова» (М., 1963)
9. Шарбатов Г.Ш. «Семитские языки» (М., 1963)
10. Эдельман Д.И. “Сравнительная грамматика восточноиранских языков” (М. 1977)
11. Н.В. Юшмановдун «Избранные труды. Работы по обшей фонетике, семитологии и арабской классической морфологии» (М., 1998)

УДК: 94/(520) (338)

*Сатыбалдыева Ч.Т., т.и.к., ОшМУнун доценти, Кыргызстан
Арзыкул кызы Н., ОшМУнун окутуучусу, Кыргызстан
Таир кызы Г., ОшМУнун окутуучусу, Кыргызстан
Имадинова Д.З., ОшМУнун окутуучусу, Кыргызстан*

*Сатыбалдыева Ч.Т., к.и.н., доцент ОшГУ, Кыргызстан
Арзыкул кызы Н., преподаватель ОшГУ, Кыргызстан
Таир кызы Г., преподаватель ОшГУ, Кыргызстан
Имадинова Д.З., преподаватель ОшГУ, Кыргызстан*

**XX кылымдын 80 – жылдарындагы Япониядагы экономикалык кайра куруулар
Экономические преобразования в Японии 80-е годы XX века.
Economic transformations in Japan 80th of the XX century.**

Бул илимий макалада XX кылымдын 80 – жылдарындагы Япониядагы экономикалык кайра түзүүлөр жана анын негизги багыттары талдоого алынган.

***Ачык сөздөр:** XX кылым, 80 – жылдар, Япония, экономика, кайра куруулар.*

В этой статье рассматриваются экономические преобразования Японии в 80-х годов XX века и ее основные направления.

***Ключевые слова:** XX век, 80-е годы, Япония, экономика, преобразования.*

This article is considered the economic transformation of Japan in the 80th of the XX century and its main directions.

***Keywords:** XX century, 80th years, Japan, economy, transformations.*

Япония өзүнүн экономикалык системасын түп тамырынан бери өзгөртүүгө аргасыз болду. Негизинен бул дүйнөнүн өнүккөн цивилизациясын экономикалык өзөгүн түзгөн – постиндустриалдык экономикалык үлгү иштелип чыккан. Ал деген, барыдан мурда, экономиканын тутумунда өзгөрүүлөр болгондугун айгинелеген.